

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ РИНКОВИХ СТРУКТУР У ТРАНЗИТИВНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Розкрито сутність трансформації ринкових структур. Охарактеризовані її особливості у транзитивній економіці в умовах глобалізації.

The paper exposes an essence of transformation of market structures. Its special features in transition economy under conditions of globalization are described.

Ключові слова. Ринкова структура, трансформація ринкових структур, транзитивна економіка, монополія, конкуренція, конкурентне середовище.

Keywords. Market structure, transformation of market structures, transition economy, monopoly, competition, competitive environment.

Теоретичне обґрунтування особливостей і характеру трансформації ринкових структур у транзитивній економіці в умовах глобалізації набуває особливого значення. Це зумовлено тим, що, по-перше, у науковій літературі ці питання ще не дістали належного висвітлення, що ускладнює проведення у таких країнах ефективної конкурентної політики; по-друге, результати дослідження цих питань, отримані зарубіжними вченими, не можна безпосередньо використати у практиці країн з транзитивною економікою через різне інституційне середовище; по-третє, у таких країнах монополізм і концентрація виробництва й капіталу успадковані від адміністративно-командної системи господарювання.

Під трансформацією ринкових структур ми розуміємо процес їх переходу з одного якісного стану в інший під дією екзогенних (розвиток інформаційно-технологічної революції, зростання рівня ризику і невизначеності у підприємницькій діяльності, посилення асиметрії інформації) і ендогенних (економічна концентрація; зміна механізмів, форм і методів ведення конкурентної боротьби; наявність нестратегічних бар'єрів та квазібар'єрів входу на ринок та виходу з нього; опортуністична поведінка господарюючих суб'єктів; конкурентна політика) факторів. Ринкова структура розглядається нами як внутрішня організація (будова) ринку, яка формується складною системою зв'язків і соціально-економічних відносин, а також певним кількісним співвідношенням між його елементами, характеризується такими якісними домінантами, як ступінь диференціації продукції, наявність вхідних і вихідних бар'єрів, мобільність ресурсів, інтенсивність і види інновацій, рівень розвитку реальної та потенціальної конкуренції. Характеристика та типологізація ринкових структур більш детально представлена автором у роботі [1]. Метою цієї публікації є обґрунтування основних факторів, які впливають на формування і трансформацію ринкових структур у транзитивних економіках.

Підвищення ступеня невизначеності ринкового середовища, посилення тенденції до фрагментації ринків внаслідок диференціації ринкового попиту, зміна регулюючої

функції держави, розвиток суспільних інститутів сприяють тому, що ринкові структури не є статичними. Дія різноманітних екзогенних та ендогенних факторів постійно змінює їх, сприяючи перетворенню кожної з них. У результаті конкурентної еволюції відбувається безперервний перерозподіл ринкової влади між суб'єктами ринку, що спричиняє модифікацію та трансформацію ринкових структур.

Розглядаючи процес трансформації ринкових структур у постсоціалістичних країнах, насамперед, слід зауважити, що у більшості з них процес перебудови ще не завершився, незважаючи на формальне визнання їх економік ринковими. Національні економіки цих держав мають свою специфіку і в сучасній економічній літературі характеризуються як «трансформаційні», «транзитивні», «перехідні». Досліджуючи економіку транзитивного типу, необхідно мати на увазі, що для неї характерним є переважання політичних факторів над економічними. Іншим важливим обмеженням є недосконалість методологічної бази формування та регулювання економічних процесів. Таким чином, транзитивний тип економіки характеризується еклектичністю форм господарювання, що поєднують у собі виникнення нових елементів, іманентних розвинутих ринковим відносинам, із збереженням елементів, властивих адміністративно-командній економіці. Все це сприяє різкому підвищенню ризиковості у відносинах між господарюючими суб'єктами та непередбачуваності взаємних очікувань економічних агентів.

Очевидно, що тип економічної системи об'єктивно впливає на структуру ринків, ступінь та особливості їх трансформації. Свідченням цьому є той факт, що майже двадцятирічний досвід перебудови економіки у більшості пострадянських країн так і не забезпечив суттєвого зниження рівня їх монополізації, створення ефективного конкурентного середовища як економіко-правового порядку, який формує рамкові умови для трансформації монополізованих ринкових структур у конкурентні, для розвитку ефективної конкуренції.

Загальновідомо, що монопольні структури транзитивних економік є результатом еволюції тотально-монополізованих ринків періоду адміністративно-командної системи. На відміну від класичної монополії, яка є наслідком ринкової конкурентної боротьби товаровиробників, монопольна структура ринків пострадянських країн сформувались як наслідок соціалістичної системи господарювання, «насаджувалися зверху» державою. Отже, специфіка монополій сучасного періоду розвитку пострадянських країн полягає в тому, що вони не є результатом нового етапу в усупільненні виробництва або ринкової ситуації. У країнах з перехідною економікою у формуванні більшості монопольних ринкових структур важливу роль відіграли не ринкові мотиви, а, передусім, такі фактори, як: 1) використання адміністративного ресурсу, яке сприяло зниженню ризиковості господарських операцій; 2) слабкість і недосконалість законодавчої бази, яка забезпечувала доступ до обмежених природних ресурсів; 3) злиття промисловості з фінансовим сектором, яке допомагає подолати інформаційну асиметрію в умовах нестабільності політико-економічного середовища.

Дійсно, нестабільність останнього десятиріччя XX ст. зумовлювала необхідність пошуку шляхів виживання підприємств. Одним з найбільш реальних таких шляхів ставала гарантія використання кредитних ресурсів протягом тривалого часу. Цього можна було досягти за рахунок або створення банківської установи, або встановлення надійних зв'язків з уже існуючими банками, що і стало причиною формування ФПГ. У результаті об'єднання з банками промислові підприємства забезпечували собі впевненість у подальшому майбутньому розвитку. У свою чергу, прагнення банків до злиття з промисловими структурами зумовлювалося наданням їм доступу до інформації про діяльність підприємства, про рух його фінансових коштів, тощо. Тим часом, треба мати на увазі, що проблема монополізму в економіці пострадянських країн не є результатом «гігантманії», притаманної розміщенню ресурсів у радянський період, а зумовлена суперечливістю формування цивілізованого конкурентного середовища, що залишає можливість зловживань монополюючою владою, а також сприяє взаємодії економічного і політичного монополізму [2, с. 56].

Крім того, збереження монополізованих ринків на пострадянському просторі було зумовлено необхідністю усунути інформаційну асиметрію і знизити непередбачуваність економічного середовища, яке виникло під час розпаду радянської економіки. Специфіка сучасної монополії у колишніх радянських республіках полягає в її відносній стійкості, яка ґрунтується на набутій за роки реформ фінансовій могутності, диверсифікованості бізнесу, розгалуженості банківської системи та підтримці держави. Втім, існує точка зору, що саме завдяки тому, що радянські монополії були створені централізованою системою планування, розподілу ресурсів і продукції, їх вдалося ліквідувати відносно простими методами, основними з яких були: лібералізація зовнішньої торгівлі; лібералізація цін; швидка диверсифікація виробництва у багатьох галузях; розвиток альтернативних каналів постачання та збуту; розширення кола покупців і географії збуту, а також меж товарних ринків; удосконалення організаційної структури компаній. Успішне застосування цих методів сприяло: 1) практично миттєвому усуненню монополізму виробників на багатьох споживчих ринках; 2) появі стимулів до такої адаптації виробників, яка значною мірою зруйнувала основи монополізму «радянського типу» і частково забезпечила вирішення проблеми монополюючої влади як наслідку нечисленності продавців на ринку; 3) одержанню виробниками додаткового прибутку; 4) об'єктивному розширенню меж ринків і посиленню конкуренції між учасниками; 5) швидкій адаптації підприємств до ринкових умов господарювання.

Характер формування ринкових структур у країнах з транзитивною економікою обумовлює специфіку поведінки економічних агентів, які на них функціонують.

1. *Підприємницькі структури пострадянських країн характеризуються інертністю до капіталовкладень, схильністю до короткострокових вигід, «проїданням» потенціалу, створеного за часів СРСР.* Як правило, великий бізнес здійснював тільки просте відтворення – підтримання потужностей у працездатному стані. Російський дослідник А. Ніколаєв, характеризуючи російську економіку, зазначав,

що з діяльністю великих концернів пов'язують її однобоку спрямованість до створення живильного середовища для фаворитизму і корупції, їх негативний вплив на баланс цін, тощо. Основу процвітання таких бізнес-груп становлять привласнена природна рента, високі світові ціни, ухилення від сплати податків і адміністративний ресурс, який дає можливість за допомогою корупції захоплювати вже готові виробництва, зміцнювати власну монополію у галузях і регіонах [3, с. 511]. Така ситуація є характерною майже для всіх країн СНД. Цей фактор негативно впливає на конкурентоспроможність товаровиробників країн СНД та їх здатність ефективно конкурувати з іноземними компаніями, які пропонують продукцію за кращими параметрами «ціна–якість».

2. *Економічні агенти позбавлені стимулів до ефективної конкуренції внаслідок наявності «м'яких бюджетних обмежень».* До наукового обороту поняття «м'які бюджетні обмеження» (МБО) було введено угорським економістом Я. Корнаї у 1979 р. Вчений виділяє такі п'ять основних умов виникнення МБО для компаній, зауважуючи, що у принципі достатньо і однієї з них, хоча, як правило, усі вони реалізуються одночасно:

1) ендогенність ціни, тобто залежність її від дій господарюючого суб'єкта, яка за певних умов дозволяє виробникові перекласти на споживача зростання своїх затрат;

2) м'якість податкової системи, тобто можливість для фірми впливати на дії податкових служб або законодавця;

3) наявність безоплатної державної підтримки, що може здійснюватись у різних формах;

4) м'якість кредитної системи, тобто можливість для підприємства одержати новий кредит при збереженні зобов'язань по попередньому;

5) можливість для компанії одержати зовнішні фінансові вкладення (некредитного характеру) на м'яких умовах [4, с. 328–329].

Отже, МБО для фірми передбачають такі умови функціонування та взаємодії з конкурентами і контрагентами, в яких виживання цієї фірми, а також розподіл прав власності усередині неї не залежать від ефективності використання нею ресурсів. Довгострокові негативні наслідки від МБО є різноманітними, проте найбільш істотні з них пов'язані із значним послабленням конкуренції на ринках та її деформацією у зв'язку із зниженням стимулів для учасників ринку. Керівники окремих компаній впевнені у тому, що незважаючи на тривалий період неефективного господарювання, їх компанія не підпаде під санкції з боку контрагентів, а тому позбавляються дійових стимулів до впровадження організаційних і технічних нововведень, або до підвищення якості продукції та розробки її нових видів. Дослідження, проведені на початку цього десятиріччя в Росії [5, с. 17], Україні [6] та Казахстані [7] показали, що компанія з МБО, незалежно від причин їх появи, за інших рівних умов, одержує істотні та, як правило, невиправдані конкурентні переваги над суперниками, які мають жорсткі бюджетні

обмеження, оскільки не підпадає під банкрутство у випадку помилок керівництва і продовжує функціонувати на ринку.

Без сумніву, дискримінаційні «правила гри» є вигідними для неефективних підприємств, оскільки захищають їх від конкуренції з боку більш ефективних конкурентів. Пільгові умови для діяльності підприємств нерідко створюються заради вирішення соціальних завдань (наприклад, збереження наявних робочих місць), але можуть служити і особистим інтересам чиновників. У доповіді консультативної компанії «McKinsey» (США) виділено такі форми нерівності умов конкуренції у країнах з транзитивною економікою: неоднакові ставки й режими оподаткування підприємств однієї галузі; нерівні умови розподілу землі та державних замовлень; відмінність фактичних цін на енергоресурси для різних підприємств в одній галузі; відмінність адміністративних вимог, які пред'являються до різних підприємств; нерівні умови застосування законів (наприклад, стосовно прав на інтелектуальну власність та імпорту мито); дискримінаційні умови доступу до експортної інфраструктури, яка контролюється державою [8, с. 3–15].

3. *Поведінка економічних агентів характеризується тісним переплетенням інституційного та підприємницького монополізму* [6, с. 42]. У транзитивній (перехідній) економіці інституційна монополія має особливості. По-перше, вона реалізується у результаті домінування певних соціально-економічних інтересів через контроль за самими «правилами гри», які лежать в основі економічних та інших взаємодій. По-друге, інституційна монополія є абсолютною, оскільки вона захищена адміністративними бар'єрами, подолати які дуже складно, а іноді просто неможливо. По-третє, така монополія доповнюється монополією на інформацію. Тому негативний вплив інституційних монополій більшою мірою проявляється в умовах нерозвинутості ринкових відносин, низької здатності економічної системи до саморегулювання, більших невизначеності та складності для суб'єктів господарювання в отриманні повної та релевантної інформації, тощо.

У цьому зв'язку варто згадати про результати досліджень російської економіки, презентовані компанією «McKinsey» [8, с. 3–26]. Для цілей аналізу було виділено 12 ключових галузей і в кожній з них визначені групи типових підприємств, а в цих групах – по 1 підприємству-представнику, куди було відправлено бригади аналітиків, що ретельно вивчили їх стан і перспективи розвитку на 10 років з урахуванням попиту на продукцію, що виробляється і реалізується. Експерти дійшли висновку, що головна перешкода для зростання економіки країни полягає у нерівних умовах конкуренції, які є найважливішим проявом інституційного монополізму [6, с. 23]. Водночас вплив інших факторів відставання – слабкість корпоративного управління, недосконалість банківської системи, політичної та економічної нестабільності – виявився менш значущим.

Причому проблема переплетення інституційного та підприємницького монополізму зумовлена тим, що приватизація багатьох монопольних виробничих об'єднань здійснювалася на однозаводській основі, тобто кожне підприємство ставало

самостійним акціонерним товариством. Таким чином, парадоксальна особливість мікроекономіки цих країн полягає в тому, що в них функціонують великі заводи, але практично немає потужних фірм, які б склали гідну конкуренцію міжнародним ТНК.

На думку російських дослідників, саме відносно невеликі розміри підприємств позбавляють їх можливості конкурувати із західними гігантами у найприбутковіших галузях економіки [9, с. 31]. Те ж саме можна сказати і про компанії інших країн СНД. Це зумовлено, зокрема, тим, що витрати компаній цих країн на рекламу, аудит (особливо тих, що мають першокласний міжнародний авторитет), здобуття міжнародного сертифіката якості, комп'ютеризацію управління фірмою та НДПКР за абсолютними розмірами дорівнюють аналогічним витратам зарубіжних конкурентів. Крім того, провідні фірми виробляють продукцію, аналогічну масовим виробам провідних західних корпорацій, але з огляду на свої відносно малі розміри (а також на інші причини) приречені постійно програвати їм за цілим рядом критично важливих параметрів конкурентоспроможності. Провідні компанії більшості країн СНД розраховані на масове виробництво звичайної продукції з середніми (а то й низькими) параметрами якості. Інакше кажучи, технологічно вони втягнуті у боротьбу за того самого середнього споживача, чії потреби так ефективно задовольняють найбільші іноземні ТНК [10, с. 75].

Дослідження, які проводяться кожного року міжнародними інститутами щодо стану конкурентного середовища у різних країнах, їх конкурентоспроможності у глобальній економіці, засвідчують наявність проблем і невирішених завдань не тільки у країнах – учасницях СНД, але й в інших постсоціалістичних країнах. Так, за даними звіту Всесвітнього економічного форуму 2009–2010 рр. про глобальну конкурентоспроможність, переважна більшість цих країн (крім Словенії, Польщі та Словачії) знаходиться у другій половині рейтингу за показником «інтенсивність конкуренції» [11, с. 417].

Отже, можна виділити такі загальні закономірності становлення і розвитку конкурентного середовища у країнах з транзитивною економікою.

По-перше, сучасний національний ринок у цих країнах став продуктом нерозвинутої демократії, а нерозвинута демократія, у свою чергу, стає наслідком неконкурентного ринку.

По-друге, незавершеність ринкових перетворень значною мірою зумовлена пережитками колишньої командно-адміністративної системи, економічні аспекти якої все ще проявляються у транзитивних економіках більшості держав.

По-третє, динамізм розвитку конкурентних основ є вкрай флуктуативним. Флуктуативність зумовлена впливом на нього зовнішніх (переважно макроекономічних) факторів, які в поєднанні з мікроекономічними бар'єрами створюють вагомі перешкоди для розвитку конкуренції на внутрішніх ринках.

По-четверте, короткостроковість перетворень, гранична схильність до диспропорцій створюють умови для формування формально конкурентних типів

ринкових структур і знижують вплив конкуренції на ефективність функціонування підприємств і розвиток економіки.

Водночас, за результатами обстеження Світового банку у країнах Східної Європи та Центральної Азії протягом останніх років відзначається справжній «бізнес-бум», на зразок того, що відбувався раніше у Східній Азії. Державну економічну політику багатьох постсоціалістичних країн спрямовано на спрощення процесу регулювання бізнесу, що спричинило зростання кількості підприємств, сприяло припливу інвесторів, а отже – розвиткові конкуренції на внутрішніх ринках. Лідерами у проведенні економічних реформ були Єгипет, Хорватія, Македонія, Грузія, Китай, Болгарія, Угорщина.

Слід зазначити, що протягом останніх років уряди багатьох країн з транзитивною економікою усвідомлюють, що протистояти потужним ТНК може тільки великий бізнес. Тому на сучасному етапі в багатьох країнах спостерігається зміщення акцентів у державній політиці зі створення умов для формування досконалоконкурентної моделі ринку на забезпечення можливостей для розвитку потужних національних компаній. На нашу думку, такий досвід може стати корисним для України з огляду на схожість проблем – відсутність конкурентоспроможних компаній, здатних протистояти експансії ТНК на внутрішній ринок і вести на рівних умовах боротьбу за частку глобального ринку.

Тим часом, досвід демонструє, що розмір підприємства, його ринкова частка не є «панацеєю». Висока концентрація ринку може сприяти як підвищенню ефективності функціонування самих підприємств, галузі, в якій функціонує це підприємство, та країни в цілому, так і її зниженню. Аналогічні результати можуть спостерігатись і при значній конкуренції між дрібними товаровиробниками. У цьому контексті інтерес становлять результати емпіричних досліджень впливу конкуренції на результати діяльності підприємств на мікрорівні у країнах транзитивної економіки. Так, загальновідомо, що у період реформ стандартний підхід до підвищення ефективності діяльності фірм у всіх цих країнах був заснований на «тріаді»: 1) встановлення «твердих бюджетних обмежень» (насамперед, за рахунок скасування прямих і непрямих державних субсидій); 2) зміцнення корпоративного управління (головним чином, за рахунок приватизації); 3) посилення конкуренції (шляхом ослаблення протекціонізму в зовнішній торгівлі та стимулювання розвитку нового бізнесу, який конкуруватиме із «старими» підприємствами). Проте, результати приблизно однієї й тієї самої стратегії виявилися зовсім різними у країнах Центральної та Східної Європи і у країнах СНД [12]. З одного боку, у дослідженнях болгарських економістів [13, с. 446–464], наприклад, було виявлено значущу позитивну залежність показників діяльності підприємств від їх ринкової частки. З іншого боку, у дослідженнях, які проводились у Болгарії та Естонії [14], показано, що сильніший конкурентний тиск позитивно впливає на ефективність діяльності підприємств у Болгарії, хоча в Естонії така залежність не спостерігається.

Одне з найбільш ґрунтовних наукових досліджень країн з перехідною економікою, в якому досить докладно висвітлюються питання конкуренції та впливу рівня конкурентної боротьби на діяльність підприємств проводилось ЄБРР у 1999 р. у 25 країнах і охоплювало понад 3300 фірм. Окремі частини результатів цього дослідження містяться у роботах В. Карліна, М. Шаффера, С. Фріса та ін. [15, 16]. Це дослідження спеціально присвячено комплексній оцінці впливу на діяльність підприємств декількох факторів: а) конкуренції; б) корпоративного управління (власності); в) твердих бюджетних обмежень; г) доступності банківського кредиту. Автори виявили нелінійну залежність результативності діяльності підприємств від рівня конкуренції. При високому рівні конкуренції певна ринкова влада сприяє підвищенню темпів зростання продажів і продуктивності праці (які розглядались як індикатор ефективності), проте подальше зниження рівня конкуренції супроводжується відповідним зниженням результативності діяльності підприємств.

Насамкінець, зазначимо, що у 1991–2010 рр. в Україні також не вдалося створити сприятливих умов для розвитку конкуренції та ефективного господарювання. Недоліки міжгалузевої координації, підтримання умов беззбиткової діяльності підприємств призвели до виникнення цінових і фінансових диспропорцій, суперечностей у взаємовідносинах між реальним сектором економіки та фінансово-кредитною системою, між експортоорієнтованими галузями та галузями, які працюють на внутрішній ринок. З огляду на це, теоретичний і практичний інтерес становить виявлення характеру і особливостей конкурентних відносин, а також рівня розвитку конкуренції на ринках в Україні. Подібного роду дослідження дозволить обґрунтувати методи та інструменти державного регулювання процесів трансформації ринкових структур в епоху глобалізації, виробити заходи щодо обмеження наростаючих монопольних тенденцій, розвитку конкурентних відносин у новітніх формах, ослаблення бар'єрів, які перешкоджають вільній експансії капіталів і товарів та ускладнюють формування ефективного конкурентного середовища.

Література:

1. Филлюк Г. М. Наукові підходи до типологізації ринкових структур // Наукові праці НДФІ. – 2009. – №4 (49). – С. 91-102.
2. Влияние конкуренции и антимонопольного регулирования на процессы экономической модернизации в России. / Бюро экономического анализа. – М.: ТЭИС, 2005. – 334С.
3. Николаев А. Б. Финансово–промышленные группы в России – противоречия становления. // Шансы российской экономики / [Николаев А. Б.]: Под ред. Ю.М.Осипова, Е.С. Зотовой. – М.: Издательство ТЭИС. – 1997. – С. 511.
4. Корнаи Я. Дефицит / Я. Корнаи // – М.: Наука. – 1990. – 607С.
5. Три исследования по конкурентной политике./ Под ред А. Е. Шашитко; Бюро экон.анал. – М.: Издательство ТЭИС. – 2002. – 384с.

6. Костусев А. Конкурентная политика в Украине: Монография /А. Костусев– К.: КНЭУ, 2004. – 310с.
7. Стратегический план Агентства Республики Казахстан по защите конкуренции (Антимонопольное агентство) на 2009 – 2011 годы. – Астана, 2008. //Официальный сайт правительства Республики Казахстана: [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://ru.government.kz/structure/org/m20>.
8. Для экономического роста в России нет непреодолимых препятствий // ЭКО. – 2001. – №3. – С. 3-26.
9. Юданов А. Ю. Конкуренция: теория и практика. 3-е изд. испр. и доп. / А. Ю. Юданов– М.: Гном и Д, 2001.
10. Либман А., Хейфец Б. Мирове процессы транснационализации и российский бизнес / А. Либман, Б. Хейфец // Вопросы экономики. – 2006. – №12. – С. 61–79.
11. The Global Competitiveness Report 2009–2010 [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.weforum.org/en/initiatives/gcp/Global%20Competitiveness%20Report/index.htm>
12. Estrin S. Competition and Corporate Governance in Transition. William Davidson Institute Working Paper. No 431. – 2001. – December.
13. Jones D., Clinedinst M., Rock C. Productivity Efficiency during a Transition: Evidence from Bulgarian Panel Data // Journal of Comparative Economics. – 1998. – Vol. 26. – No 3. – p.446–464.
14. Konings J. Firms Performance in Bulgaria and Estonia: the Effects of Competitive Pressure, Financial Pressure and Disorganization// WDI Working Paper. – 1998. – No 185.
15. Aghion P., Carlin W., Schaffer M. Competition, Innovation and Growth in Transition: Exploring the Interaction between Policies // William Davidson Working Paper 501. – March. – 2002.
16. Carlin W., Fries S., Schaffer M., Seabright P. Competition and Enterprise Restructuring in Transition Economies: Evidence from a Cross–Country Survey // William Davidson Institute Working Papers Series. Working Paper 376. – 2001. – May.